

6. Manakin V.M. (2012). Mova i mizhkul'turna komunikaciya: navchal'ny'j posibny'k. K.: VCz «Akademiya». 288s. (Seriya «Al'ma-mater»)
7. Ovesyan R.P. (1999). Y'story'ya novejshej otechestvennoj zhurnaly'sty'ky'. / Ovesyan R.P. M.: Azbuka. 204 s.
8. Pokazan'eva Y'.V. Problemnoe pole trāvel-zhurnaly'sty'ky` kak yavleny'ya sovremennogo medy'aprostranstva. Rezhy'm dostupu : <http://mediascope.ru/node/1385>
9. Red'ky'na T. Yu. (2011). Sredstva realy'zacy'y` razvlekatel'noj funkcy'y` v trāvel-tekste. *Vestn.S.-Peterb. un-ia. Ser. 9. Vup. 4. S. 210-218.*
10. Red'ky'na T. Yu. (2014). Ėty'chesky'e y' rechevue normu v travel-medy'atekste. Ėkology'ya yazuka y' kommuny'katy'vnaya prakty'ka. – 2014. – # 1. S. 150-160.
11. Rostovskaya Yu.V. (2012). Zhurnalu puteshestvy'j. Y'story'ya razvy'ty'ya specy'aly'zy'rovannoj pery'ody'ky` v Rossy'y'. *Voprosu teory'y` y' prakty'ky` zhurnaly'sty'ky. # 2. S. 207-212*
12. Yufereva. O. Yu. NARRATY'VNI TENDENCIYI SUCHASNOYI UKRAYINS'KOYI TREVEL-ZhURNALISTY'KY` V SOCIOKUL'TURNIJ PERSPEKTY'VI (na materialy zhurnalu «mandry»). Elektronne dzherelo [http://journ.besaba.com/uncategorized/o-yufereva-narraty'vni-tendenciyi-suchas.html](http://journ.besaba.com/uncategorized/o-yufereva-narraty-vni-tendenciyi-suchas.html)
13. *Encyclopedia of Journalism* (2009). general editor, Christopher H. Sterling. SAGE Publications, Inc, 2343.

УДК 316.286+343.63

АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ СТИГМАТИЗАЦІЇ В СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ

**Марія Смирнова
(Київ, Україна)**

У статті робиться спроба проаналізувати явище стигматизації, основні теорії та види стигматизації, з'ясувати характер впливу різних факторів на походження стигматизації.

У сучасній історії суспільства такі важливі питання, як расове і політичне переслідування, такі хвороби, як проказа, рак і СНІД, а також різні фізичні дефекти запустили в дію процес стигматизації. Під стигматизацією розуміється упереджене, негативне ставлення до людини чи групи людей на основі певних наявних особливих властивостей або ознак. Вивчення та краще розміння проблеми стигматизації дозволяє виділити найефективніші способи проведення дестигматизаційної роботи, важливе місце в якій відіграють засоби масової інформації.

Ключові слова: стигма, стигматизація, клеймування, теорія стигматизації, дискримінація, дестигматизація.

В статье делается попытка проанализировать явление стигматизации, основные теории и виды стигматизации, выяснить характер влияния различных факторов на происхождение стигматизации.

В современной истории общества такие важные вопросы, как расовое и политическое преследование, такие болезни, как проказа, рак и СПИД, а также различные физические дефекты запустили в действие процесс стигматизации. Под стигматизацией понимается предвзятое, негативное отношение к человеку или группе людей на основе определенных имеющихся особых свойств или признаков. Изучение и лучшее понимание проблемы стигматизации позволяет выделить эффективные способы проведения дестигматизационной работы, важное место в которой играют средства массовой информации.

Ключевые слова: стигма, стигматизация, клеймение, теория стигматизации, дискриминация, дестигматизация.

This article attempts to analyze the phenomenon of stigmatisation, the basic theories and types of stigma, to find out the impact of various factors on the origin of stigmatization.

In recent social history such core matters as race and political persuasion, such diseases as leprosy, cancer and AIDS and various physical handicaps have all triggered the process of stigmatisation. Stigmatisation is preconceived, negative attitude towards a person or a group of people based on certain existing special properties or characteristics. Studying and better understanding of the problem of stigmatisation can provide the most effective ways of destigmatisation, in which the mass media plays an important role.

Key words: stigma, stigmatisation, labeling, theory of stigmatisation, discrimination, destigmatisation.

Актуальність дослідження і постановка проблеми.

Суспільство в усі часи встановлює критерії категоризації людей і визначає сукупність тих якостей, які вважаються нормальними для кожної з категорій. Приналежність людини до тієї чи іншої категорії підкріплюється певною стигмою (ярликом). Зараз, в епоху кіберпростору, розвитку всесвітньої мережі Інтернет, передачі інформації в реальному масштабі часу, страх потонути в потоці даних, що постійно збільшується, змушує нас класифікувати більше, ніж будь-коли раніше [Haghighat 2001].

Вчені визначають стигму як певну негативно оцінену суспільством ознаку, яка визначає статус людини та поведінку

оточуючих стосовно неї. Стигма є соціально сконструйованим явищем, яке призводить до знецінення людської індивідуальності і має негативний вплив на стигматизовану людину. В звичайному повсякденному житті піддаються приниженню люди в інвалідних кріслах та з іншим кольором шкіри, висміюються недоумкуваті та наркотично залежні, дискримінуються люди з розладами психіки. Це може стосуватися і конфесійної чи політичної приналежності.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що проблеми стигми, стигматизації та дестигматизації більше досліджена західними спеціалістами (зокрема англійськими), а вітчизняні вчені звернулися до цієї проблеми лише в кінці ХХ століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття стигми та стигматизації протягом багатьох десятиліть вивчало багато вчених. Першим дослідженням, що присвячувалось проблемі стигматизації, була книга американського соціолога І. Гофмана «Стигма: Нотатки про управління зіпсованою ідентичністю» (1963). Багато вчених займалися вивченням різноманітних аспектів стигматизації: Р. Haghghat (структура та походження стигми, унітарна теорія стигматизації), Г. Бекер (теорія клеймування), К. Еріксон (стигматизація та девіація), А. Фінзен (види стигм), С.Я. Бронін (стигматизація сім'ї об'єкта стигматизації) та ін. Сучасним визначенням стигматизації займалися такі вчені як О.О. Александров, С.Я. Бронін, О.О. Власова, І.Я. Гурович, М.М. Кабанов, А.П. Коцюбинський, Г.М. Кравченкова, Т.П. Липай, В.Ф. Моргун, Л.П. Тушинцева та ін.

Мета і завдання статті. Мета цієї наукової розвідки – проаналізувати сутність явища стигматизації та роль ЗМІ в процесах стигматизації та дестигматизації.

Завданнями статті є: 1) розглянути поняття стигми та стигматизації як соціально-психологічного явища; 2) проаналізувати основні теорії стигматизації та фактори, що впливають на походження стигматизації; 3) визначити місце сучасних засобів масової інформації у процесах стигматизації та дестигматизації.

Виклад основного матеріалу. «Стигма» – це поняття, яке в соціальній психології визначається як соціальний атрибут, яка дискредитує людину або групу, що вважається «свого роду вадою» і викликає прагнення покарати. Стигма визначається і

як ознака зневаги чи недовіри, яка відділяє людину від інших [Александров 2006: 42].

Під стигматизацією розуміється процес або акт «клеймування», «приклеювання» стигми. Але в цьому понятті є й інше значення – це стан стигматизованості. Таким чином, стигматизація виражає одночасно сам процес, його причину, результат, і наслідок цього процесу [Бирн 2000].

Стигма в буквальному перекладі означає ярлик», «клеймо», «випалена рана». Традиції стигматизації сягають своїм корінням ще Стародавньої Греції. Тоді термін «стигма» тлумачили як клеймо на тілі раба або злочинця. Відомий «страх перед каліками», зокрема, в античній медицині. У своїй пізній праці давньогрецький мислитель Платон дотримується думки, що невинуваті жебраки повинні бути вигнані, а злочинці піддані смерті або вигнанню.

У пізніші часи явище стигматизації трактувалося церквою як символ і засіб соціальної інтеграції. Зокрема, утворення виразок на тілі деяких віруючих розглядалося служителями церкви як свідчення божественного дива [Липай 2011: 2].

Протягом усього середньовіччя злочинців публічно спалювали, прокажених забезпечували примітними балахонами та дзвіночками, євреям робили нашивку жовтого кольору на одязі [Finzen 2000: 31].

З другої половини XIX ст. це слово почало використовуватися в переносному значенні як «мітка», «тавро ганьби», а в медицині – як «ознака хвороби».

У науковий обіг поняття стигма ввів Ірвінг Гофман у праці «Стигма: Нотатки про управління зіпсованою ідентичністю» в 1963 році. З того часу починається етап теоретичного осмислення цього поняття.

І. Гофман виділяв 3 принципово різні типи стигм:

1) «тілесні виродливості»;

2) «індивідуальні недоліки характеру, що сприймаються як слабовілля» (сплутаність свідомості, судимість, наркоманія, гомосексуалізм, втрата роботи, спроби самогубства, радикальна політична позиція);

3) стигма «філогенезу раси і релігії, що передається від одного покоління до іншого» і що таврує всіх членів сім'ї [Гофман 1963].

Швейцарський психіатр Асмус Фінзен стверджує, що розвиток стигми відрізняється залежно від того, чи маємо ми справу з вродженою стигмою чи зі стигмою, що з'явилася протягом життя – в результаті захворювання (або відхилення поведінки) або вступу до спільноти стигматизованих осіб. Він розрізняє наступні типи стигм:

- 1) вроджена стигма (заяча губа і вовча паща, глухота і сліпота, розумове недорозвинення – або навіть руде волосся);
- 2) стигма внаслідок хвороби (деформація голови, втрата очей чи носа, первинне захворювання шкіри й опіки);
- 3) стигма приналежності до меншості (релігійні, національні чи расові меншини) [Finzen 2000: 34-37].

Один з найважливіших періодів активізації інтересу науковців до проблеми стигматизації припадає на 60-90-ті роки ХХ ст. Саме тоді з'являється ряд наукових досліджень з вивчення девіантної поведінки індивіда. Прихильники теорії стигматизації чи клеймування («labeling theory») Говард Бекер, Едвін Лемерт і Кай Еріксон стверджували, що єдина відмінність між злочинцями та іншою частиною суспільства полягає в тому, що злочинці – це ті, кого впіймали. Жоден вчинок сам по собі не є кримінальним або некримінальним. Це залежить від того, як оточуючі оцінюють такий вчинок і як реагують на нього.

Теорію стигматизації також іноді називають «теорією соціальної реакції» («social reaction theory»), тому що вона акцентує увагу на реакції суспільства на девіантну поведінку, а не на людині, яка порушила норми, як особистості. Говард Бекер стверджував, що девіація визначається не самою поведінкою, а реакцією суспільства на таку поведінку. Коли поведінка людей розглядається як така, що відступила від прийнятих норм, це дає поштовх ряду соціальних реакцій. Соціум оцінює поведінку людини і «навішує» на неї певний ярлик. Порушник норм починає узгоджувати свої подальші вчинки з такими ярликами. У багатьох випадках у індивіда виробляється самопредставлення, що збігається з цим ярликом, в результаті чого він здатний вступити на шлях девіації [Власова 2013].

Згідно з унітарною теорією стигматизації, яку запропонував Rahman Haghighat, стигматизація передбачає самозахист і своєкорисливу поведінку. Це – захисний засіб суб'єкта стигматизації, який у багатьох випадках є несправедливим

по відношенню до об'єкта стигматизації, оскільки останній може бути просто жертвою чуток. Щоразу, коли суб'єкт стигматизації уникає об'єкта стигматизації, він, зменшуючи свою тривогу, отримує первинну вигоду. Суб'єкт стигматизації отримує також вторинну вигоду від стигматизації, уникаючи можливої втрати, небезпеки і перетворення в жертву, а також підвищуючи свої шанси для економічного виживання [Haghighat 2001].

Сім'я і друзі піддаються стигматизації по асоціації – так званій «стигмі ввічливості» [Goffman 1963]. Дослідження показують, що, багато батьків та родичів пацієнтів, вперше госпіталізованих в психіатричну лікарню, намагались приховати хворобу від оточуючих. Це перешкоджає виявленню і лікуванню психічних хвороб на всіх стадіях [Fink 1992: 4-5]. Автор унітарної теорії стигматизації Rahman Haghighat пов'язує походження стигматизації з чотирма факторами:

1. Конституційне походження. Вченими доведено, що головний мозок надає більшої уваги негативним, а не позитивним оцінкам. Крім того, головний мозок при перевантаженні інформацією розглядає повторювані способи поведінки окремої людини як незалежні приклади поведінки її групи, тому повторні випадки насильства, які здійснює один або декілька психічно хворих, швидше будуть інтерпретуватися як випадки насильства, скоєні класом пацієнтів з психічними захворюваннями.

2. Психологічне походження. В цілому люди не бажають зла іншим, однак вони готові використовувати «нещасливих інших», щоб відчувати щасливішим себе. У групах, де винагорода розподіляється рівномірно, люди задоволені менше у порівнянні з людьми в групах, в яких є нещаслива людина. Ті, хто здійснює процес стигматизації отримують користь від наявності об'єкта стигматизації, який забезпечує їх психологічними дивідендами – прикладами, які вони вважають «гіршими», ніж вони самі, щоб відновити душевну рівновагу. Щоб зменшити напруженість, ми уникаємо тих, кого стигматизуємо, що з точки зору поведінки означає зменшення напруженості, а отже, психологічну вигоду.

3. Економічне походження. Розмірковування суб'єкта стигматизації мають також економічні аспекти: «Я повинен уникати небезпек, щоб вижити і конкурувати». Щоб підвищити свій доступ до ресурсів, суперники використовують стигматизацію як зброю в соціально-економічній боротьбі.

4. Еволюційне походження. Стигматизація як тактика виживання та репродукції – це дискурс, що припускає генетично обумовлений внутрішній імпульс до дискримінації. Це свідчить про те, що гени змушують людей вміти розрізняти (або дискримінувати) різні небезпеки, включаючи небезпеки, які існують в природі, хвороби, механічну та ідеологічну небезпеки, щоб уникати їх. Таким чином, ті, хто потенційно агресивний внаслідок наявного психічного захворювання і ті, хто, очевидно, є носієм генів психічного розладу, – всі вони піддаються стигматизації в генетичних інтересах суб'єкта процесу стигматизації.

Конституційні, психологічні, економічні та еволюційні чинники переплітаються між собою, частково збігаються та часто взаємодіють.

Структура стигматизації включає в себе три компоненти: когнітивний (напр., «всі хворі на шизофренію агресивні»), афективний (напр., тривога) і компонент дискримінації (напр., відмова у наданні житла) [Haghighat 2001].

Щоб забезпечити соціальну стабільність суспільства, необхідно дотримуватися неупередженості, заохочувати і винагороджувати бажану поведінку, а небажане – виявляти, таврувати. Небажана соціальна поведінка в найм'якшій формі – це «соціальне відхилення», у вираженій формі – кримінальне або психічне (розумове) порушення, а в гіршому випадку – це «порушення табу», зрадництво або насильство, напад, що представляє небезпеку для суспільства. Як класифікувати відхилення поведінки людини – як нешкідливе чи як таке, що представляє суспільну небезпеку, – є питанням інтерпретації. Проте у всіх випадках залишається місце для стигми [Finzen 2000: 33].

Пряме відношення до стигми має термін девіантність, під яким мається на увазі відхилення від загально визнаних норм поведінки [Crisp 2001]. Прихильник теорії стигматизації Кай Еріксон стверджує, що девіація є зворотною стороною норми і так само, як норма, для того щоб зберігатися, повинна постійно використовуватися. Присутність девіації підкреслює кордони норм і межі соціальної групи [Власова 2013: 46].

Отже, стигма визначається як ознака зневаги чи недовіри, яка відділяє людину від інших. Проте яким би не було визначення

стигми, вона, так чи інакше, призводить до негативних переживань, а перш за все викликає почуття сорому. Ірландській науковець Пітер Бирн виділяє наступні види переживань стигматизації: почуття сорому, почуття провини, скритність, роль «чорної вівці» в сім'ї, самотність, соціальне відторгнення, стереотипи та дискримінація [Вугпе 2000].

Стигма – це властивість, на підставі якої конструюється негативний стереотип. Усі стигми, як правило, носять характер стереотипу, але не всі стереотипи стигматизовані. [Кравченкова 2010: 61]. Стереотипи – це результат вибіркового сприйняття, відповідно до якого люди розподіляються за категоріями, при цьому відмінності між групами («ми і вони») перебільшуються з метою нівелювання відмінностей всередині цих груп.

На жаль, сучасні ЗМІ часто підтримують стигму. Наприклад, «типовий наркоман» у ЗМІ – це молода безробітна людина з «типовою зовнішністю». Вважається, у «наркомана» повинні бути численні порушення функцій (тілесних і душевних), через що він обов'язково піддався або піддається лікуванню. Особливо значимою характеристикою об'єкта стигматизації є нездатність відповідати за свої дії. У більшості повідомлень ЗМІ, кримінальність підноситься як основна ознака споживачів наркотиків. Отже, у «наркомана» вкрай виражені жорстокість та злочинні нахили. Крім цього, часто в описі взаємодії суспільства, наркоманів та наркотиків використовуються «мілітаристські» терміни: третя світова війна – війна з наркотиками, боротьба з наркомафією, жертви наркоманії, наркотерор і т.д. [Александров 2006].

Білоруський науковець Олексій Александров стверджує, що наслідки стигматизації включають упередження, дискредитацію, приниження та дискримінацію. Дискримінація стигматизованих людей може бути явною або прихованою. Явною дискримінація є тоді, коли від стигматизованої людини всі відвертаються, або коли офіційно, ґрунтуючись на нормі права, таку людину позбавляють роботи, можливості бути прийнятим на певну роботу, водити автомобіль і т.д. Прихована дискримінація знаходить інші форми для соціального неприйняття та ізоляції об'єктів стигматизації (напр., стигматизовану людину не беруть на нову роботу, пояснюючи це тим, що у неї недостатня кваліфікація) [Александров 2006: 45].

Очевидно, що напруга внаслідок стигматизації розвивається у взаємодії особистості із суспільством. Це означає, що знизити цю напругу можна соціальними і особистісними технологіями. Цей процес називається дестигматизацією. Отже, дестигматизація – це відновлення членами стигматизованих груп своїх громадянських прав, втрачених у зв'язку з самостигматизацією і зовнішньої стигматизацією [Кнуф 2006: 116].

Поряд з дестигматизацією існує інший термін, який позначає конструктивне рішення в боротьбі зі стигматизацією, – «подолання стигми» («stigma-management»). Воно зосереджене на тому, щоб дати об'єктам стигматизації здатність подолати їх особисту стигму та вилікувати їх уражену ідентичність [Goffman 1963].

Джефрі Вольф і його колеги представили практичну робочу модель втручання, націлених на різні аудиторії. Сюди входили: конкретизація цільових груп з попередньою оцінкою їх установок, відсутність об'єктивних даних про негативну реакцію населення, гнучкі програми просвіти громадськості та ін. Одним з її аспектів є ознайомлення з поглядами і труднощами людей, чії установки є намір змінити [Wolff 1996].

Багато стереотипів або ярликів часто проникають у суспільну свідомість за допомогою ЗМІ – газет, ТБ і радіо. Засоби масової інформації підтримують стигму, представляючи громадськості вузько сфокусовані історії, засновані на стереотипах і упередженнях. Такі стереотипи, посилюють існуючу стигматизацію. Позитивною стороною засобів масової інформації є те, що вони можуть допомагати у виявленні негативних уявлень і думок про стигматизованих осіб та їх корекції. В майбутньому саме ЗМІ мають відігравати важливу роль в будь-якій антистигматизаційній кампанії («anti-stigma campaign»), спрямованій на руйнування чи зміну стереотипів [Александров 2006].

Висновки та перспективи подальших розвідок.

Стигматизація – це упереджене, негативне ставлення до окремої людини або групи людей, пов'язане з наявністю у неї/них якихось особливих властивостей або ознак. Стигма трактується як характерна особливість людини, котра значно дискредитує її в очах тих, хто її оточує.

Дестигматизація – комплекс заходів, спрямованих на поступове пом'якшення уявлень про об'єкти стигматизації.

У сучасній історії суспільства такі важливі питання, як расове і політичне переслідування, такі хвороби, як проказа, рак і СНІД, а також різні фізичні дефекти запустили в дію процес стигматизації.

Стигматизувати когось означає «маркувати» або «клеїмувати» людину певною стигмою («злочинець», «алкоголік», «наркоман», «хворий на СНІД»). Кожен з цих термінів емоційно заражений і при вживанні характеризує, насамперед, ставлення до певної людини, а не її характеристики. Вважається, що вживання «політично коректної мови» дозволяє зменшити дискримінацію людей зі стигмою [Александров 2006]. Тому перехід до застосування більш коректних термінів по відношенню до стигматизованих людей, є одним з завдань засобів масової інформації, які займають важливу роль в процесі дестигматизації.

Перспективами подальших розвідок є: визначення основних засобів стигматизації, які використовуються сучасними журналістами; аналіз «мови ворожнечі» та стереотипів вітчизняних друкованих засобів масової інформації; поглиблення дослідження впливу таких публікацій на життя суспільства, формування його культури і моралі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александров А.А. Стигматизация в наркологии / А.А. Александров // Медицинская панорама. – 2006. – № 6. – С. 42-46.
2. Власова О.А. Теория стигматизации Томаса Шеффа: концепт «Остаточное отклонение» и социология эмоций / О.А. Власова // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Философия. Филология». – 2013. – № 1(13). – С. 31-48.
3. Гоффман И. Стигма: Заметки об управлении испорченной идентичностью [Электронный ресурс] / И. Гоффман; пер. с англ. М.С. Добряковой. – Режим доступа: <http://www.e-reading.me/book.php?book=145155>.
4. Кнуф А. Стигма: теория и практика / А. Кнуф, Л. Эпов // Знание. Понимание. Умение. – 2006. – № 3. – С. 116-122.
5. Кравченкова Г.М. Стигматизація професій як проявлення кризової свідомості українців / Г.М. Кравченкова // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2010. – № 25. – С. 112-115.
6. Липай П.П. Социальная стигматизация как социальный феномен (методология исследования) [Электронный ресурс] / П.П. Липай, А.К. Мамедов // Актуальные инновационные исследования: наука и практика. – 2011. – № 1. – 19 с. — Режим доступа: http://www.actualresearch.ru/nn/2011_1/Article/sociology/lipai.pdf.
7. Финзен А. Психоз и стигма / А. Финзен; пер. с нем. И.Я. Сапожниковой. – М. : Алетей, 2001. – 216 с.

8. Byrne P. Stigma of mental illness and ways of diminishing it / P. Byrne // *Advances in Psychiatric Treatment*. – 2000. – № 6. – P. 65-72.
9. Crisp A. The tendency to stigmatise / A. Crisp // *British Journal of Psychiatry*. – 2001. – №178. – P. 197–199.
10. Fink P.J. Stigma and mental Illness / P.J. Fink, A. Tasman. – Washington, DC : American Psychiatric Press. 1992. – 235 p.
11. Haghigat R. A unitary theory of stigmatization. Pursuit of self-interest and routes to destigmatisation / R. Haghigat // *British Journal of Psychiatry*. – 2001. – №178. – P. 207–215.
12. Wolff G. Public education for community care / G. Wolff, S. Pathare // *British Journal of Psychiatry*. – 1996. – №168. – P. 441-447.

LITERATURA

1. Aleksandrov A.A. (2006). Stigmatizatsiia v narkologii [Stigmatization in narcology]. *Meditsinskaia panorama – Medical panorama*, 6, 42-46 [in Russian].
2. Vlasova O.A. (2013). Teoriia stigmatizatsii Tomasa Sheffa: kontsept «Ostatocnoe otklonenie» i sotsiologiia emotsiy [Thomas Sheff stigma theory: the concept of «residual variance» and sociology of emotions]. *Vestnik Samarskoy gumanitarnoy akademii. Seria «Filosofiia. Filologiiia.» – Bulletin of Samara Humanities Academy, ser. «Philosophy. Philology.»*, 1 (13), 31-48 [in Russian].
3. Goffman E. (1963). Stigma: Zametki ob upravlenii isporchennoi identichnostiu [Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity] (M. Dobriakova, Trans). Retrieved from <http://www.e-reading.me/book.php?book=145155> [in Russian]
4. Knuf A. & Epov L. (2006). Stigma: teoriia i praktika [Stigma: theory and practice]. *Znanie. Ponimanie. Umenie – Knowledge. Understanding. Ability*, 3, 116-122 [in Russian].
5. Kravchenkova, H.M. (2010). Styhmatyzatsiia profesii yak proiavlennia kryzovoi svidomosti ukrainsiv [The stigmatization of professions as manifestation of the consciousness crisis of Ukrainians]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N. Karazina – Journal of V.N. Karazin National University. of Kharkiv*, 25, 112-115 [in Ukrainian].
6. Lipai P.P. & Mamedov A.K. (2011). Sotsialnaia stinmatizatsiia kak sotsialnyi fenomen (metodologiia issledovaniia) [Social stinmatization as a social phenomenon (research methodology)]. *Aktualnyie innovatsyonnye issledovaniia: nauka i praktika – Recent innovation studies: Science and Practice*, 1. Retrieved from http://www.actualresearch.ru/nn/2011_1/Article/sociology/lipai.pdf [in Russian].
7. Finzen A. (2010). Psihoz i stigma [Psychosis and stigma]. (I. Sapozhnikova, Trans). Moscow: Aleteiia [in Russian].
8. Byrne P. (2000). Stigma of mental illness and ways of diminishing it. *Advances in Psychiatric Treatment*. № 6. – P. 65-72. [in English].
9. Crisp, A. (2001). The tendency to stigmatise. *British Journal of Psychiatry*. №178. P. 197-199. [in English].
10. Fink, P.J. & Tasman, A. (1992). Stigma and mental Illness. Washington, DC: American Psychiatric Press. 235 p. [in English].
11. Haghigat R. (2001). A unitary theory of stigmatization. Pursuit of self-interest and routes to destigmatisation. *British Journal of Psychiatry*. №178. P. 207-215. [in English].
12. Wolff G. & Pathare S. (1996). Public education for community care. *British Journal of Psychiatry*. №168. P. 441-447. [in English].